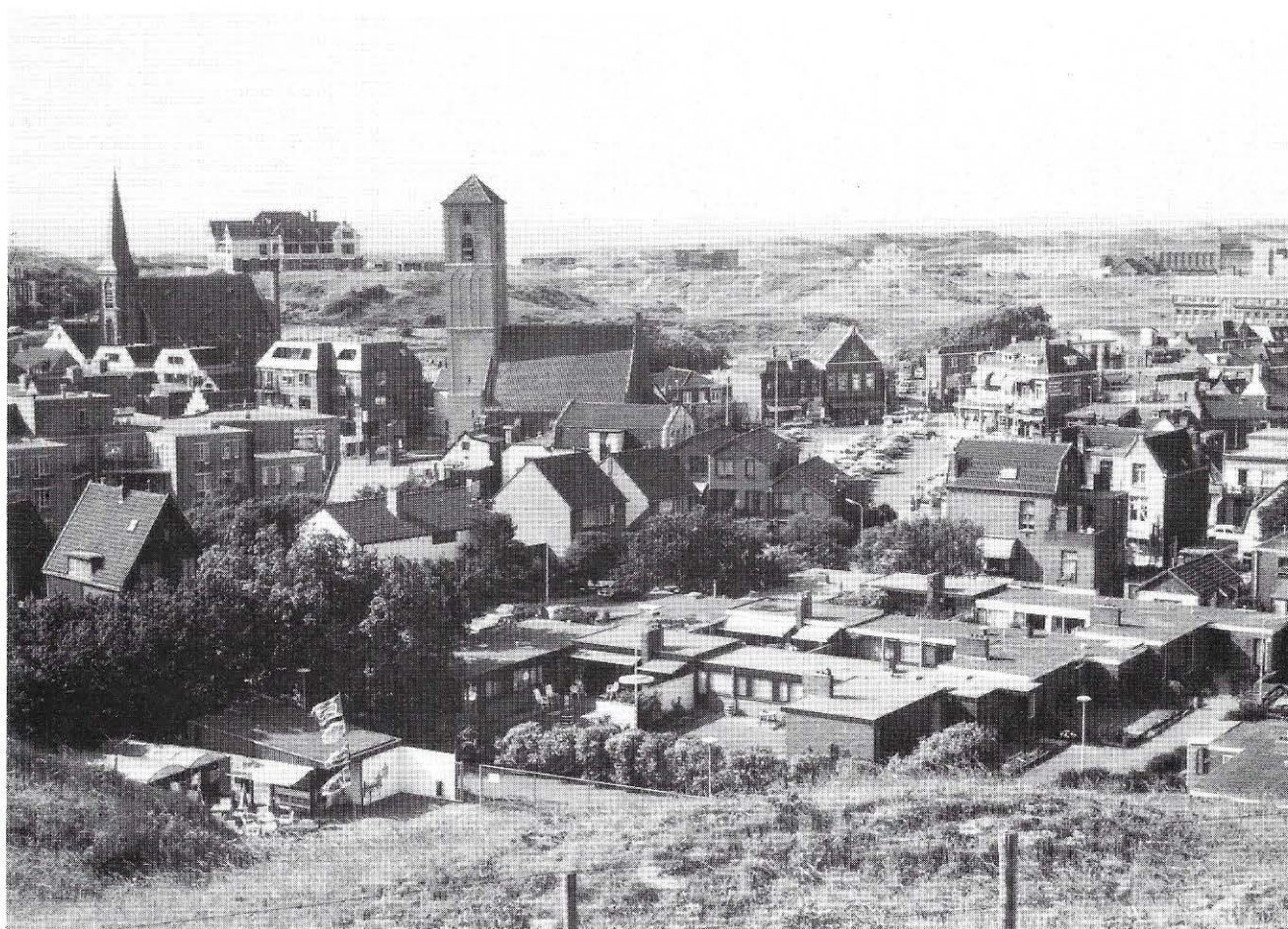

Zeedorpenlandschap in Noord-Holland

Verslag studiedag / Werkgroep Duin & Kust

Het agrarisch landgebruik in de Hollandse duinen in historisch perspectief

A.J. Thurkow

Over de geschiedenis van het agrarisch landgebruik in de zogenaamde jonge Hollandse duinen is maar betrekkelijk weinig met zekerheid bekend. Het aantal schriftelijke bronnen over dit onderwerp lijkt beperkt en dat geldt in het bijzonder voor de middeleeuwse periode, waaruit maar heel weinig teksten zijn overgeleverd, waarin over de duinen, laat staan over het agrarisch gebruik ervan, wordt gesproken (Rentenaar 1977, p. 361). Maar ook voor de zestiende en zeventiende eeuw is het moeilijk een nauwkeurig inzicht te verwerven in de functie, die de duinen hebben gehad in het agrarisch systeem van de in de nabijheid gelegen dorpen. Ook voor deze periode lijken goede primaire bronnen te ontbreken of zijn deze nog niet toegankelijk gemaakt (V.d. Woude, pp. 508-526). Pas in het laatste kwart van de achttiende eeuw komen meer systematische beschrijvingen van landbouwactiviteiten ter beschikking. De objectiviteit ervan laat echter vaak te wensen over en een precies beeld van de bedrijfsresultaten krijgt men hieruit meestal niet. Mogelijk kunnen uit familie-archieven nog belangwekkende gegevens worden geput. De thans nog zichtbare landschappelijke sporen van de landbouw in de duinen zijn veelal van relatief recente datum en niet veel ouder dan hoogstens 200 jaar. Wel bevinden zich hier en daar in de jonge duinen oude geesten of akkers op overstoven strandwallen. Maar deze onder enkele meters jong duinzand bedolven middeleeuwse akkers reken ik eerder tot het geestdorpenlandschap dan tot het jonge duinlandschap (V. Deelen, pp. 15-16). Dat zo weinig historische kennis over de landbouw in de duinen vóór de negentiende eeuw voorhanden is, behoeft ook weer niet zoveel verbazing te wekken. Want in de eeuwen daarvoor bestond er voor de landbouw in het algemeen in Nederland weinig of geen belangstelling. Bovendien echter heeft het jonge duinlandschap ook pas in de 13e-17e eeuw in hoofdzaak zijn huidige morfologische structuur gekregen. Ik zal in het navolgende eerst de fragmentarische berichten over de landbouw in de duinen in de periode tot 1775 belichten en daarna aandacht besteden aan de verschillende soorten van duinontginningen, die vanaf 1775 tot in de twintigste eeuw kunnen worden onderscheiden. Ik zal kort wijzen op de factoren, die tot deze activiteiten hebben geleid, en op de landschappelijke consequenties, die het gevolg waren.

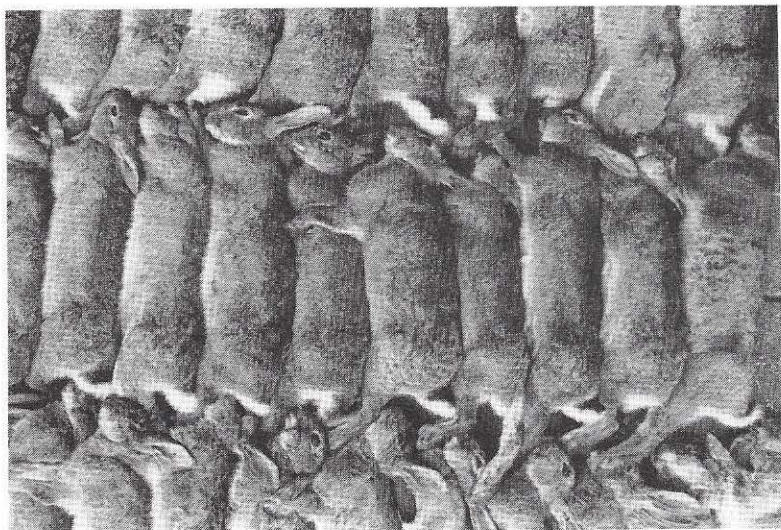
Agrarische activiteiten en landgebruik tot ca. 1775

Het is in de laatste tijd de gewoonte, om in navolging van dr. H. Doing te spreken over het zeedorpenlandschap, waarmee kennelijk bedoeld wordt de vissersdorpen langs de Hollandse kust met hun directe omgeving: Egmond aan Zee, Wijk aan Zee, Zandvoort, Katwijk aan Zee en Scheveningen. Men moet echter vaststellen dat uit de enkele schaarse beschikbare bronnen blijkt, dat in deze dorpen in de vijftiende en zestiende eeuw de visvangst het hoofdmiddel van bestaan was en dat de landbouw ontbrak of heel weinig voorstelde. De bronnen bestaan hier uit 2 inventarisaties van de bestaansmiddelen van de dorpen in Holland, die ten behoeve van de belastingheffing door de overheid in 1494 en in 1514 werden samengesteld. Volgens deze bronnen had Egmond aan Zee geen agrarisch land 'alsoe zij in de duynen leggen upten ouver van de zee'. In Wijk aan Zee was de situatie niet anders. Zandvoort had slechts 3 zogeheten 'krochten', die sterk van stuivend duinzand te lijden hadden en tezamen slechts 3 hectare omvatten. Krochten of kroften waren omwalde terreintjes, die meestal als akker werden gebruikt (Swaan, pp. 60-61). In Katwijk waren 5 of 6 liden, die wat koeien hielden en in Scheveningen was geen vermelding van bezigheden in de landbouw (Enquete ende Informatie 1494, p. 72, 80, 143, 256; Informatie 1514, pp. 20-21, 59-60, 279, 339-346, 605). Meer van belang voor de duinen leek het landbouwsysteem van de geestdorpen op de oude strandwallen. Verschillende nederzittingsgeografen hebben traditionele agrarische nederzettingen wel trachten te typeren op basis van de relatie van de eigenlijke woonplaats tot de overige componenten van de nederzetting. Zo worden in de nederzettingstypologie van Keuning de geestdorpen betiteld als 'onvolledige esdorpen',

omdat ze wel zoals de Drentse esdorpen beschikten over een akkercomplex of es of geest, alsmede over wei- en hooiland, maar niet over een veld bestaande uit heide of veen, dat kon worden gebruikt als extensieve weidegrond of kon dienen als leverancier van strooisel of plaggen, waarmee de akkers konden worden bemest (Renes, pp. 5-9). Nu afgezien van de vraag of de betiteling 'onvolledig' niet teveel refereert aan de Drentse situatie was er een goede reden, waarom de bewoners van de direct achter de duinen gelegen geestdorpen niet over de duinen als veld konden beschikken. De graven van Holland hadden zich op grond van het wildernisregaal het beschikkingsrecht over de duinen al in de twaalfde eeuw toegeëigend en dat betekende onder andere dat zij daar het exclusieve jachtrecht uitoefenden (Rentenaar 1978, pp. 2-16). Het toezicht op de duinen berustte bij een grafelijk ambtenaar, de houtvester. Voor de duinen gold dus niet, zoals voor de heidevelden in de Drentse en Overijsselse esdorpen, dat ze gemeenschappelijk eigendom waren van de boeren, die er gezamenlijk gebruik van konden maken bij hun agrarische bedrijfsvoering. Dat woeste gronden eigendom waren van de landsheer was in Nederland overigens bepaald niet uitzonderlijk, want ook in Noord-Brabant oefende deze hierover het beschikkingsrecht uit. Daar echter hebben de bewoners van de dorpen op den duur een sterk gebruiksrecht op deze gronden verworven, maar in de duinen was dit niet het geval. Mede met het oog op de belangrijke economische betekenis van de konijnenteelt had de grafelijke regering voor de duinen een functie als jachtveld

Drs. A.J. Thurkow is historisch geograaf aan de Universiteit van Amsterdam

op het oog. Door de graaf of door zijn leenmannen werden duinmeyers aangesteld, die tot taak kregen, om de konijnenteelt zo hoog mogelijk op te voeren. Het ging daarbij om enorme aantallen. In de heerlijkheid Rinnegom bestond in 1722 2/3 van de inkomsten uit de verkoop van vellen en vlees en werden jaarlijks 10.000 of meer exemplaren gevangen. Gevolg was dat men niet graag zag, dat de bewoners van de omliggende dorpen de duinen voor de landbouw benutten. Het weghalen van plaggen of ruigte verminderde de beschikbare hoeveelheid konijnenvoer en grazend vee vertrapt de hollen. Vandaar ook dat in reeksen

verordeningen werd vastgelegd, dat dit verboden was. Dit wil niet zeggen, dat bewoners van de kuststreek niet hier en daar en dan meestal voor een beperkte periode in het jaar toestemming hebben gekregen om vee in de duinen te laten weiden of 'zoodeslach' te beoefenen, maar dit lijkt toch meer uitzondering dan regel, want de konijnenteelt bleef tot en met de achttiende eeuw centraal staan (Beekman, pp. 573-574; Jelles, p. 51; V. Santen, pp. 97-99). Hoe men kans zag in de geestdorpen, waar het accent op de akkerbouw lag, de vruchtbaarheid op de zandakkers te handhaven zonder plaggenbemesting zoals elders op de zandgronden gebruikelijk was, is niet zo helder, temeer omdat het aantal koeien dat men hield niet zo groot zou zijn geweest (V.d. Woude, p. 339). Zeker is dat op de geesten niet, zoals op de essen, een antropogene sterk humushoudende bodem (enkeerd) ontstond. Ook hieruit kan worden verklaard, dat plaggenbemesting op de geesten niet veel om het lijf kan hebben gehad. Uit het voorgaande kan worden verklaard, dat het aantal landbouwontginningen in deze periode in de duinen maar klein bleef. Toch kennen we enkele complexen, die in de zeventiende eeuw zijn aangelegd, te weten het Heemskerkerduin en de Breesaap. Het laatste complex lag op de plaats, waar thans de Hoogovens staan en het Noordzeekanaal loopt en omvatte eind achttiende eeuw circa 320 hectare akkerland en 7 boerderijen. De omstandigheden waren daar echter voor de boeren niet eenvoudig. In 1719 klaagden zij 'dat de konijnen in soo grote getale in deselve Breesaap komen dat er alle jaaren veele landen gesaayd werden, die selfs de kosten van maayen en insamelen niet kunnen opbrengen werdende alles door de konijnen opgegeeten en geruineerd.' (V. Venetiën, pp. 205-208) De aan de duinmeyers opgelegde verplichting om hier de konijnen op afstand te houden, had blijkbaar niet veel uitgehaald. De eventuele beschikbaarheid van duingrond voor boeren werd nog sterk verminderd toen de duinen tussen Callantsoog en Noordwijk in 1722 en in 1725 door het Domein grotendeels aan grootgrondbezitters zijn verkocht. Dezen kwamen, zoals een staatscommissie die eind achttiende eeuw de duinen inspecteerde meedeelde, op hun op de binnenduinen gerichte hofsteden om uit te rusten van hun staats- en koopmanszorgen en niet om zich daar aan nieuwe zorgen over te geven 'in het beraamen van schikkingen om hunnen woesten grond te doen ontginnen' (Ontwerp enz., p. 35). Samenvattend kan ik over deze periode opmerken, dat het agrarisch gebruik van de duinen ook rondom de zeedorpen tot 1775 gering bleef én omdat de gronden niet in eigendom waren van de dorpelingen én omdat deze in hoofdzaak waren bestemd voor de lucratieve konijnenteelt.

Agrarische activiteiten en landgebruik vanaf circa 1775 tot in de twintigste eeuw

In het laatste kwart van de achttiende eeuw nam de omvang van het agrarisch gebruik in de duinen toe. Verschillende factoren verklaren dit verschijnsel. Vanaf medio achttiende eeuw toonde de graanprijs tot circa 1819 een stijgende tendens, hetgeen een uitbreiding van akkerareaal niet onaantrekkelijk maakte. Daarnaast raakte de elite in Nederland sterk beïnvloed door fysiocratische opvattingen, waarin de landbouw als enige echte bron van welvaart werd aangemerkt en de landbouwers als enige echte produktieve klasse. Tenslotte waren er ook wijzigingen in het economisch bestel in Nederland; door het tanen van de stapelhandel verschoof de belangstelling naar de landbouw. In dit licht moet ook de inventarisatie en planvorming tot ontginning van de Hollandse duinen door de eerder vermelde staatscommissie - Commissie van Superintendentie - op het eind van de achttiende eeuw worden gezien. In de Staatsregeling van 1798 van de Bataafse Republiek waren de zorg voor de landbouw en de noodzaak tot ontginning als staatstaken omschreven. De Commissie van Superintendentie meende dat een planmatige groot-scheepse ontginning van de Hollandse duinen een voorbeeldfunctie kon hebben voor de ontginning van woeste gronden elders in den lande (Tegenwoordige Staat enz., V-VI). Gelukkig is van de ontwikkelde plannen niets terecht gekomen, maar wel ontstonden in de duinen allengs een viertal soorten van ontginningen.

a. Individuele door boeren/dorpelingen geëntameerde ontginningen. Het aantal berichten over ontginningen van individuele boeren in de duinen is gering en de berichtgeving is soms duidelijk gekleurd en overdreven optimistisch. De door de Commissie van Superintendentie bewierookte ontginning De Bataafse Boer bij 's-Gravenhage werd door een in zijn geschriften nogal rationeel overkomende tijdgenoot betiteld als een 'hut en ellendige akkers' (Twent 1805). Bovendien waren de individuele kolonisten meestal part-time boeren, die hun landbouwactiviteiten denkelijk noodgedwongen met andere bezigheden aanvulden: het vissen en het vervoer van schelpen, het met paarden op het strand trekken van vissersvaartuigen (Boerboom, pp. 27-30; Het Zwarte Veld, pp. 59-60). Dit maakt ook duidelijk waarom een ontginning als Leendert van der Harst die circa 10 hectare duingrond in Scheveningen in cultuur bracht als roggeland en als weiland voor zijn paarden 'de maneschijn te baat nam om te arbeiden en te ploegen' (Tegenwoordige Staat enz., pp. 174-175). Het aantal ontginningen midden in de duinen bleef gering. Ze werden ook meestal na een aantal jaren weer verlaten. Hierbij ware te bedenken dat een uitbreiding van het landbouwareaal in arme gronden zeker tot circa 1850 maar in beperkte mate mogelijk was in verband met de schaarse beschikbaarheid van meststoffen. Van der Harst, wiens ontginning de Harstenhoek nog betrekkelijk lang in stand bleef, gebruikte als meststoffen visgroom (ingewanden) en huisvuil. Voor de opvoer van meststoffen en daarmee voor de continuïteit van de ontginningen was de afstand tot bestaande nederzettingen van veel belang. De kans op continuïteit was bij een geringe afstand het grootste. Gevers zag bij voorbeeld hoe in 1825 achter Huize De Vlotter in Heemskerk perceeltjes duinterrein grenzend aan bestaand cultuurland werden ontgonnen (Gevers, p. 125). Deze percelen zijn tot op de huidige dag in agrarisch gebruik. Morfologisch kenmerkt deze categorie van ontginningen zich door kleine door walletjes omgeven percelen.

b. Grotere meer centraal geleide ondernemingen van elite en staat. Er zijn vanaf het laatste kwart van de achttiende eeuw tot omstreeks 1840 een aantal grotere meer centraal geleide landbouwondernemingen gesticht door grootgrondbezitters en de staat. De oudste was die van A.A. Deutz van Assendelft genaamd De Brabantse Landbouw in de duinvlakten van Heemskerk. De grootste van deze ondernemingen werd door koning Willem I in de Castricumse duinen tot stand gebracht (200 hectare akker- en weiland). De andere grotere ontginningen, zoals die in het Middenduin bij Overveen, het Naalden- en Bentveld bij Aerdenhout, alsmede de staatsontginningen in de vlakten van Meijndel, Kijfhoek en Bierlap bij 's-Gravenhage waren maximaal enkele tientallen hectaren groot. Men koos als locatie voor deze bedrijven min of meer vlakke valleien, die zonodig werden geëgaliseerd. De akkers en weilanden werden meestal voorzien van wallen of houtsingels ten einde wild te weren en de windkracht te breken. Opvallend is dat behalve bij de Castricumse

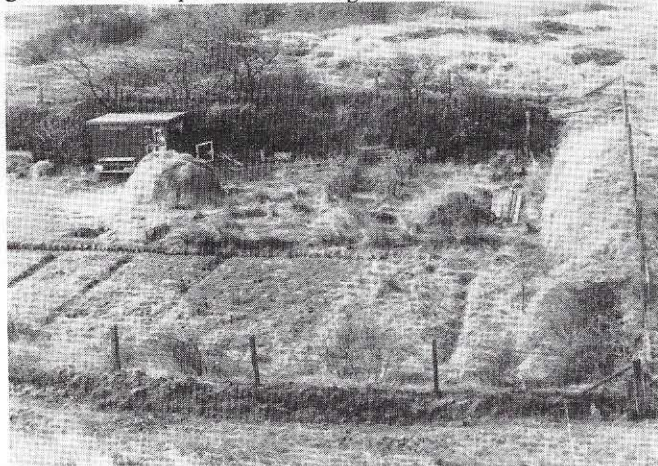

onderneming de verkaveling in het algemeen nogal kleinschalig was. Daarbij moet worden aangemerkt dat het bij de staatsontginning bij 's-Gravenhage de bedoeling was hier in een later stadium kleine boeren te laten vestigen. Maar deze kleinschaligheid kan ook berusten op de sterke aanbevelingen op dit punt van een zekere Hendrik Horsman, die in opdracht van de Staten van Holland en West-Friesland in 1773 in de duinen ten zuiden van de Scheveningseweg te 's-Gravenhage met diverse ontginningen en gewassen experimenteerde en wiens bevindingen werden gepubliceerd (Twent 1800, pp. 97-104; Boerboom, p. 24). De bedrijven toonden wat hun bedrijfsstijl en hun uitkomsten betreft zekere overeenkomsten. Vrijwel allemaal beschikten ze over grote kuddes vee en/of schapen, onder andere voor de mestvoorziening. Dit vee was voor zijn voeding aangewezen op uitgestrekte duinterreinen, die de ontginningen omringden. Maar zowel de mestvoorziening, als de wintervoeding voor het vee bleven zorgelijk. Ook beschikten deze bedrijven over een beperkte hoeveelheid akkerland, waarop gewassen als rogge, haver, voederbieten en dergelijke werden verbouwd. Hoewel niet al deze ontginningen direct als een mislukking kunnen worden gekenschetst waren de financiële resultaten verre van bemoedigend. De onderneming van de Oranjes in Castricum haalde in de negentiende eeuw slechts éénmaal een netto rendement van 3% op het geïnvesteerde kapitaal (Jelles, p. 71). Ook de staatsontginning bij Den Haag bleef een schip van bijleg. Al deze activiteiten zijn de in de loop van de negentiende en in het begin van de twintigste eeuw gestaakt, maar de landschappelijke sporen zijn tot op de huidige dag goed zichtbaar gebleven.

c. De semi-permanente aardappellanden. De aardappel was omstreeks 1800 als volksvoedsel in Nederland geheel ingeburgerd. De consumptie van dit voedingsmiddel was toen al gedurende enkele tientallen jaren krachtig gestimuleerd door de reeds vermelde stijging van de graanprijzen. Ook in de duinen werden al in een vroeg stadium hier en daar aardappelen verbouwd. Eerder genoemde Horsman had in 1773 ook de teelt van aardappelen in de duinen beproefd en dit een geschikt eerste produkt op pas ontgonnen duingrond bevonden. Op het landgoed Rapenhorst bij Den Haag kregen arbeiders van de eigenaar in 1783 toestemming om op stukjes duinterrein te 'aardappelen' (Twent 1800, p. 5 en 7). Gevers zag in 1825 hoe de armen van Zandvoort op kosten van enkele meer welvarende plaatsgenoten in de duinen aardappels verbouwen (Gevers, p. 86). Maar de grote opbloei van deze teelt zou pas optreden na het uitbreken van de beruchte aardappelziekte in 1845. De vroeger weinig bemeste duinzanden bleken voor deze ziekte minder vatbaar en werden bovendien om hun goede smaak gewaardeerd. Zo werden vele honderden duinterreintjes op den duur voor dit doel door de eigenaren verpacht of om niet of in halfbouw ter beschikking gesteld. Het transportprobleem heeft de spreiding van de terreintjes aanvankelijk nogal beperkt. Staring schatte in 1875 de totale hierbij betrokken oppervlakte op 1600 hectare en noemde de zeer dicht bij de grote stad gelegen duinen bij Bloemendaal, Zandvoort en Den Haag als de concentratiepunten van deze teelt (Staring, p. 13). Op de desbetreffende bladen van de Militaire en Topografische Kaart, die tussen 1850 en 1865 werden verkend, vindt men een bevestiging voor deze uitspraak. Omstreeks 1890 had de teelt zich verder verbreid. Op de bladen van de Topografische Kaart 1:25.000 betrekking hebbend op het duingebied, die in die tijd werden verkend, kunnen nu ook landjes rondom Egmond aan Zee en Wijk aan Zee worden waargenomen. Er was bij die aardappelteelt sprake van een soort van 'shifting cultivation'. Men effende terreintjes met een dichte veelbelovende vegetatie, die werd ondergespit; stak vervolgens de kanten van het omringende duin loodrecht in vierkante vorm af en pootte er gedurende twee jaar aardappelen. Daarna werden de landjes verlaten wegens bodemuitputting en een jaar of zeven met rust gelaten. Onderwijl verplaatste men de verbouw naar een ander gebiedje (Tijdschr. Ned. Heidemij, p. 60). Ook aan deze teelt is in de eerste decennia van de twintigste eeuw grotendeels een einde gekomen. De opbrengst was zonder bemesting marginaal, terwijl bemesting de smaak van de aardappelen niet ten goede kwam. Ook het dalend waterpeil in de duinen als gevolg van drinkwateronttrek-

*Fragment van een topografische kaart van ca. 1860 van de duinen tussen Wijk aan Zee en Egmond.
De grootschalige ontginningen zijn duidelijk zichtbaar als witte vlakken.*

king had een ongunstige invloed, al trachtte men deze daling bij te houden door verlaging van de bodem van de landjes. De sporen van de landjes zijn nog op veel plaatsen in de duinen te zien. In een enkel geval heeft een complex zich tot op de huidige dag gehandhaafd als permanente tuingronden.

Door het dalende grondwater moest de bodem van de aardappel-landjes worden verlaagd.

d. De ontginning als werkverschaffing. Onder auspiciën van een Commissie uit de Algemene Armenvergadering in Den Haag werden tussen 1847 en 1923 duinterreinen ontgonnen door werkloze arbeiders en vissers in het kader van werkverschaffing. Van het Rijk werd circa 25 hectare duingrond gepacht in de Oostduinen waarop vooral aardappels, maar ook rogge, haver, bieten, klaver en erwten werden verbouwd. Men gebruikte huisvuil als mest en later ook kunstmest. Na de bouw van de strafgevangenis van Scheveningen op dit terrein werden de activiteiten nog korte tijd verplaatst naar de Westerdünen, maar spoedig daarna in 1923 gestaakt (Besanger).

Slotopmerkingen

De geschiedenis van de ontginningen in de duinen heeft vele landschappelijke sporen nagelaten, maar was vooral een negentiende eeuwse ontwikkeling, die niet bepaald succesvol kan worden genoemd. In dat opzicht behoeft er geen spijt te bestaan dat de activiteiten in de twintigste eeuw vrijwel geheel ten einde kwamen. De (voormalige) aardappellandjes rondom de zeedorpen kunnen voor het grootste deel worden gedateerd op de tweede helft van de negentiende eeuw. Deze component van het zeedorpenlandschap is dus relatief jong.

Gezien vanaf de vlg.n. «Nachttegaal» de toekomstige Egmondsche Hout, die echter nu nog in bezit is van vreemden, waardoor de gemeente niets kan verrichten.

Hoe heerlijk zijn de duinen aan Egmonds strand. Maar slechts den enkelen toegewezen. Zelfs de vruchten van het verhuurde land Voelen in der vreemden hand. De gemeente wordt niet eens forens gegeven.

Ansicht uit de jaren twintig met 'protesttekst'.

Literatuur

- Beekman, A.A., Het dijk- en waterschapsrecht in Nederland voor 1795, 's-Gravenhage, 1907???
- Besanger, C.A., De duincommissie 1847-1923. In: Die Haghe, 1924, pp. 442-473.
- Boerboom, J.H.A., Begroeiing en landschap van de duinen onder Scheveningen en Wassenaar van omstreeks 1300 tot heden. Itbon Med. no. 39, Arnhem, 1958.
- Deelen, D. van, Historie van Castricum en Bakkum, Schoorl, 1973.
- Enquete ende Informatie upt stuck van der reductie ende reformatie van den schiltaelen voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen Holland ende Vrieslant, gedaen in den Jaere MCCCCXCIII, Leiden, 1876.
- Gevers, D.T., Verhandeling over het toegankelijk maken van de duinvalleijen langs de kust van Holland, Amsterdam, 1826.
- Informatie up den staet faculteyt ende gelegentheid can de steden ende dorpen van Holland ende Vrieslant om daerna te reguleren de nyeuwe schiltale, gedaen in den Jaere MDXIV, Leiden, 1866.
- Jelles, J.G.G., Geschiedenis van beheer en gebruik van het Noordhollandse duinreservaat. Itbon Med. no. 87, Arnhem, 1968.
- Ontwerp tot vruchtbaarmaking der duinen zijnde het tweede deel van het Algemeen Rapport der Commissie van Superintendencie, Leiden, 1799.
- Renes, J., Typologieën van bewonings- en perceelsvormen, Wageningen, 1982.
- Rentenaar, R., De Nederlandse duinen in de Middeleeuwse bronnen tot omstreeks 1300. In: Geografisch Tijdschrift, Deel XI, 1977, pp. 361-376.
- Rentenaar, R., De vroegste geschiedenis van het konijn in Holland en Zeeland. In: Holland, Regionaal-historisch tijdschrift, 10e jaargang, 1978, pp. 2-16.
- Santen, B. van, Generale Privilegiën ende handvesten van Kennemerland ende Kennemer-Gevolgh, 's-Gravenhage, 1605.
- Staring, W.C.H., Overzicht van den landbouw in Nederland, Amsterdam, 1870.
- Swaan, J., De veldnaam krot of krocht in relatie tot het grondgebruik in de gemeente Heemskerk (N.H.). In: Naamkunde, 14e jaargang, 1982, pp. 52-66.
- Tegenwoordige Staat der duinen van het voormalig gewest Holland zijnde eerste deel van het Algemeen Rapport der Commissie van Superintendencie over het onderzoek der duinen, Leiden, 1798.
- Twent, A.P., Proeve of eenige aantekeningen wegens het planten op duinen van Raaphorst, 's-Gravenhage, 1800.
- Twent, A.P., Wandeling naar de zeeduinen van Wassenaar tot digt aan Scheveningen, 's-Gravenhage, 1805.
- Tijdschrift Nederlandsche Heidemaatschappij, 4e jaargang, aflevering 2, 1892.
- Venetien, J. van, De Breesaap, de geschiedenis van een duinvlakte. In: Noord-Holland, 1967, pp. 205-208.
- Vrijland, C.W.D., Middenduyn buiten Haarlem. In: Jaarboek Haarlem, 1943, pp. 69-75.
- Vrijland, C.W.D., Het Zwarte Veld. In: Jaarboek Haarlem, 1956, pp. 48-66.
- Woude, A.M. van der, Het Noorderkwartier, A.A.G. Bijdrage no. 16, Wageningen, 1972.